

Marek Stachowski
Uniwersytet Jagielloński, Kraków

SKĄD POSZŁY STRULKI I HANCLE?

W jednym ze swych studiów etymologicznych David L. Gold (2009: 578 i n.) opisuje grę dziecięcą, która w jidysz nazywa się *štrulkes* (tj. w obecnie obowiązującej standardowej transkrypcji łacińskiej, opartej na grafii anglosaskiej: <shtrulkes>) bądź *strulkes*¹. Gold domyśla się, że „[s]pecifically, Polish is probably the source of the Yiddish word”, ale jednym tchem też pyta: „Does that language have *strulki or *strólki?” (ibid.).

Przeprowadziwszy niewielkie rozpoznanie wśród znajomych², zdołałem ustalić, że:

a) oprócz *strulki*³ spotyka się też warianty: *sztrulki* ~ *sztrule* ~ *sztulki* ~ *sztule* ~ *sztole*⁴;

- 1 Gra ta polegała, według słów Teltse-Rifke Gold (ur. 1912, Łągów, powiat opatowski), matki Davida L. Golda, na tym, że układano cztery kamyki na ziemi, a gracz rzucał piąty kamyk w powietrze, a następnie starał się zebrać jak najwięcej kamieni leżących i złapać ten rzucony w górę, zanim spadł na ziemię. Gracz, który nie zdążył pochwycić spadającego kamienia jeszcze w powietrzu, zwracał zebrane z ziemi kamienie i grę podejmował następny gracz. Grano tak długo, aż komuś udało się zebrać wszystkie cztery kamienie z ziemi i schwytać kamień spadający.
- 2 Spośród „ankietowanych” następujące osoby udzieliły mi najcenniejszych informacji (w kolejności alfabetycznej nazwisk): Zofia Berdychowska, Anna Bochnakowa, Wiesław Boryś, Kinga Maciuszak, Tomasz Majtczak, Katarzyna Piskorz, Kamil Stachowski, Mateusz Urban, Jadwiga Waniakowa i Tadeusz Węgrzyński. Wszystkim im serdecznie dziękuję za pomoc.
- 3 Pisowni *strólki* nie udało mi się nigdzie znaleźć. W ogóle wyraz jest trudny do znalezienia na piśmie, ale por. np. czasopismo krakowskie „Dzielnica II” nr 49 (czerwiec 2011), s. 9 (z opisem nieco odmiennych zasad gry): „Pamiętam jeszcze zabawę w tzw. strulki. Chodziło o to, aby pięć kamyków lub specjalnych śrub wyrzucić jednym ruchem na wierzch dłoni i następnie zebrać tą samą ręką. Ten, któremu najmniej tych „strulek” spadło, wygrywał. Dziś zabawa zupełnie nieznana, ale wtedy była modna”. Por. przypis 5.
- 4 Ciekawe, że dla większości osób pamiętających tę grę liczba pojedyncza jest żeńska (np. *strulka*, *sztoła*); tylko raz spotkałem się z postacią męską *sztul* (ale nigdy np. *sztrulek). Niewykluczone,

- b) ta sama gra⁵ bywa regionalnie nazywana też *hacle* ~ *hacele* (tak w polskiej *Wikipedii*) lub *hancle* (tak na Podkarpaciu);
- c) zarówno wśród znających nazwę *s(z)trulki* itp., jak i wśród znających nazwę *ha(n)cle*, znajdują się osoby, które pamiętają, że do gry używano niegdyś nie kamieni, lecz pewnego rodzaju śrub do podków końskich.

I rzeczywiście istniał dawniej typ śrub zwanych w liczbie pojedynczej *hacel* ~ *ocel*. Są to śruby o główkach zwykle stożkowatych, wkręcane od spodu w podkowy końskie, celem uzyskania lepszej przyczepności kopyt na lodzie lub terenie podmokłym.

Rzecz ciekawa, że słowo *hacel* postrzegane jest przez część pytanych jako wyraz przypuszczalnie zapożyczony z niemieckiego. W rzeczywistości jednak postać *hacel* to wariant fonetyczny (dziś rzadszej) postaci *ocel* id., którą tradycyjnie wywodzi się z czeskiego *ocel* 'stal'⁶. Wyraz czeski poprzez języki romańskie (choć dokładne drogi przenikania nie są znane; por. jednak retorom. *atšél* 'stal') kontynuuje wulg.-łac. **aciāle* (n) 'stalowe' (Machek 1968: 408; SWO 265) < *aciēs* '1. stal; 2. ostrze'⁷.

że regionalnie rodzaj się wahał, bo od *sztule* może być liczba pojedyncza i żeńska, i męska. Ponieważ zazwyczaj zdrobnienia zachowują rodzaj gramatyczny podstawy (typu *okno* > *okienko*, n, nie > **okienka*, f, ani **okienek*, m), a poświadczona realnie jest forma *sztrulki*, przypominająca przy tym synonimiczne *śrubki*, to musimy się liczyć z tym, że istniała też postać **sztrulka*, paralelna do *śrubka*, a w takim razie, skoro **sztrulka* powinno być pochodzić raczej od rodzaju żeńskiego niż męskiego, to biorąc pod uwagę, że była też postać **szt(r)ula*.

- 5 Zasady gry, o jakich mi mówiono, generalnie pokrywały się z opisanymi tu w przypisie 1. Czasem tylko pojawiały się różnice regionalne, tego typu, że na przykład nie wolno było zebrać od razu wszystkich kamieni, tylko trzeba było w pierwszej kolejce zebrać jeden kamień, w drugiej kolejce dwa kamienie itd. Niekiedy grano nie czterema, tylko pięcioma lub nawet sześcioma kamykami. Nie zawsze były to też kamienie, por. ponadto przypis 3.
- 6 Ze względu na odmienny nagłos (*h)a-* vs. *o-* trzeba się liczyć także z możliwością odmiennej chronologii i odmiennych dróg zapożyczenia. Por. podobny przykład różnej refleksacji (uwaga na odmiennie wartości fonetyczne: polska gwara orawska <á> = [ã], węg. i słow. <á> = [a:], węg. <a> = [ã]): węg. *áldomás* '(m.in.) oblewanie/opijanie zawartej transakcji' > sł. [= słowacki] dial. *aldomás* (1526) ~ *oldomás* (1571) > pol. oraw. *háldomas* ~ *áldamas* id. (szczegółowo na ten temat zob. Németh 2008: 59, a o uwarunkowaniach fonetyczno-historycznych: ibid. 60). Ponieważ starowęg. *a-* > współcz. węg. *á-*, ale w pojedynczych wypadkach starowęg. *a-* pod akcentem mogło też dać współcz. węg. *á-* (długie) (por. węg. *sátor* < turk. **čatır* 'namiot'), to można by zmodyfikować dotychczas akceptowaną czeską etymologię wyrazu polskiego, a mianowicie w następujący sposób: cz. *ocel*, sł. *ocel* 'stal' > stwęg. **acél* ['áčel] > [a] współcz. węg. *acél* ~ [b] **áčél* (> sł. **acel* > pol. *hacel*). Tym samym wyraz polski należałoby uznać za hungaro-słowacyzm (o tym terminie na przykładzie sł. *ceruz(k)a* 'ołówek' zob. Németh 2008: 6 i n.). Powyższe rozważania mają charakter roboczy i wymagają jeszcze dopracowania (na przykład problem, czy polski wariant *ocel* należałoby wyprowadzać z języka czeskiego, słowackiego czy węgierskiego). Za dyskusję nad tą partią artykułu dziękuję Michałowi Némethowi.
- 7 Znaczenie 'stal' dla *ocel* zachowało się, przynajmniej w XIX w., w gwarze podhalańskiej i w Cieszyńskim (Malinowski 1893: 48; Dembowski 1894: 384). Jego ślad widoczny jest na przykład w gwarze orawskiej: *hacelka* 'stalowa część krzesiwa' i *ocelka* 'wylot w sieczkarni, za którym przesuwają się pionowo noże, wykonany z bardzo twardej stali' (SGOr. s.v. *hacelka* i *stalnica* = *ocelka*).

Skoro *hac(e)le* jako nazwa gry pochodzi od *hacel* ‘śruba’ i skoro w strulki również grano takimi śrubami, to przypuszczalnie istniał wyraz *strulka (czy też **strulek?*), który oznaczał taką samą śrubę, tym bardziej, że wiemy, iż jeden z jego wariantów fonetycznych, mianowicie *sztul*, rzeczywiście był używany w znaczeniu ‘śruby do podków końskich’ (zob. przyp. 8). Ponieważ ta nazwa gry ma kilka wariantów fonetycznych, nazwa śruby mogła – przynajmniej teoretycznie, na etapie poszukiwań – brzmieć: *strulka, *sztrulka, *strulek, *sztrulek, *sztrula, *sztrul, *sztulka, *sztulek, *sztula, *sztul, *sztola bądź *sztol.⁸ Budowa tych wyrazów nie pozwala rozstrzygnąć, który z powyższych wariantów jest ponad wszelką wątpliwość pierwotny. W tym względzie pomocna może być tylko etymologia.

Choć zdecydowanie przeważają warianty z *-u-*, to jednak postać *sztol* lub *sztola* należy uznać za wyjściową, ponieważ to ona odpowiada niem. *Stollen* ~ (dawniej także *Stolle* (m)) ‘(m.in.) śruba do podków’ (por. niem. *stolle am hufeisen*, DWG s.v. *Stollen*). Możliwe też, że zapożyczoną postać *sztole* przeinterpretowano jako polską liczbę mnogą, dzięki czemu wyraz ten dobrze pasował do nazw gier, takich jak *karty*, *szachy*, *warcaby*, *pchełki* (dziś doszłyby jeszcze na przykład *skrable* ~ *scrabble*’e i *piłkarzyki*).

Kwestia pochodzenia dominujących form z *-u-* nie jest jasna. Liczyć się trzeba albo z procesem fonetycznym zwężenia *-o-* > *-u-*⁹ albo z psychicznym, tj. asocjacją z niem. *Stuhl*. Wyraz niemiecki jest powszechnie znany w znaczeniu ‘krzesło’, które trudno bezpośrednio powiązać ze znaczeniem ‘śruba do podków’. Nie udało mi się też znaleźć dla niem. *Stuhl* znaczenia ‘śruba’, ale część informacji semantycznych w słowniku Grimmów pozwala domyślać się, że znaczenie techniczne tego wyrazu sprzyjało kontaminacji, por. poniższe cytaty z DWG [podkr. – M.S.]:

[...] verschiedenartige technische einrichtungen; so der hölzerne stab am topp der bramstengen, in dem das flügelspill, das aus einer eisernen stange besteht, steht, der flügelstuhl [...]

bei schichtweise übereinander gelagerten gegenständen oder massen wird die untere schicht, die die unterlage einer oberen bildet, als stuhl betrachtet und bezeichnet

[...] das unterste ende einer blumenzwiebel

bei der eisenbahn eine stütze für die zwischenschwellen, der schienenstuhl, unterstützungsstuhl, bei maschinen soviel wie lager, träger [...].

8 Spośród tych wariantów postać *sztul* (a nie *sztula*) potwierdza T. Majtcaz, który wariant ten zna z języka pokolenia swoich dziadków, właśnie jako nazwę na ‘śrubę do podków końskich’. Tak więc na etapie poszukiwań zakładaliśmy szereg postaci fonetycznych, wówczas jeszcze gwiazdkowanych, a teraz możemy zlikwidować gwiazdkę przed *sztul*.

9 Co jest możliwe, choć chyba niezbyt pewne aż na taką skalę. W procesie zapożyczania wyrazu obcego zmiana głoski obcej, która w języku-biorcy ma swój dobry odpowiednik (*A*), na inną głoskę (*A'*) zwykle nie zachodzi zbyt powszechnie (co jest zrozumiałe, skoro *A'* jest dla zapożyczających łatwe do wymówienia) i głoska *A'* raczej zachowuje się bez zmian, przez co i przeważa w refleksach, podczas gdy tu zdaje się wyraźnie przeważać *A'*. Sytuacja taka nasuwa myśl, że w grę wchodził jeszcze jakiś inny wyraz, który ułatwił zmianę *A* > *A'* i utrwalenie się *A'* przez wprawdzie wtórne, ale widące powszechne skojarzenie z tym dodatkowym wyrazem.

Kontaminacja taka wydaje się tym bardziej możliwa, że oba te wyrazy nieraz bywały używane wymiennie, por. [podkr. – M.S.]:

Eine Stütze, besonders eine kurze, dicke aufrechtstehende Stütze, welche man auch Stütze, Stuhl, Fuß, Pfoste, Döcke etc. nennt, führt den Namen eines Stollen. (OE s.v. *Stollen*)

Podsumowując: choć pol. *hacel* pochodzi z języka czeskiego (lub słowackiego, a tam z węgierskiego?), a ostatecznie z łaciny, podczas gdy *sztule* ~ *s(z)trulki* itd.¹⁰ z języka niemieckiego, i choć *hacel* semantycznie wywodzi się od ‘stal’, a *sztul(a)* itd. od ‘śruba do podków’, to jednak na gruncie języka polskiego oba te wyrazy miały najpierw znaczenie ‘śruba do podków’, a następnie dodały do niego – paralelnie, ale czy całkiem niezależnie od siebie? – znaczenie ‘gra, do której używa się takich śrub’. Innymi słowy¹¹:

cz. (? > węg. > słc.) *ocel* ~ *acel S > pol. *ocel* ~ *hacel* S > Ś > pl. *hac(e)le* Ś > Ś + G
niem. *Stolle(n)* Ś (? skontaminowane z niem. *Stuhl* K + P) > pol. pl. *sztule* Ś > Ś + G

Literatura

- DEMBOWSKI B., 1894, *Słownik gwary podhalańskiej*, „Sprawozdania Komisji Językowej Akademii Umiejętności” V, s. 339–444.
- DWG: *Deutsches Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm*, <http://woerterbuchnetz.de/DWB>
- GOLD D.L., 2009, *Studies in etymology and etiology (with emphasis on Germanic, Jewish, Romance and Slavic languages)*, F. Rodríguez González, A. Lillo Buades (red.), Alicante.
- MACHEK V., 1968, *Etymologický slovník jazyka českého*, Praha.
- MALINOWSKI L., 1893, *O niektórych wyrazach ludowych polskich. Zapiski porównawcze*, „Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Filologiczny” II (seria 2, ogólny zbiór t. XVII), s. 1–102.
- NÉMETH M., 2008, *Zapóżycczenia węgierskie w gwarze orawskiej i drogi ich przenikania*, Kraków.
- OE: J.G. Krünitz, *Oeconomische Encyclopädie oder allgemeines System der Staats-[,] Stadt-[,] Haus- u[nd] Landwirthschaft, in alphabetischer Ordnung*, Berlin 1773–1858.
- SGOR.: J. Kąś, *Słownik gwary orawskiej*, t. 1–2, Kraków 2011.
- SWO: J. Tokarski (red.), *Słownik wyrazów obcych PWN*, Warszawa 1980.

Where do Polish *strulki* and *hacel*, the names of a children’s game, come from?

Summary

David L. Gold (2009: 578sq.) is right when he supposes that *s(h)trulkes*, a Yiddish name of a certain children’s game, is a reflex of a Polish name such as *sstrulki ~ *strulki. Indeed, both those Polish forms exist and thus do not need to be asterisked. Several other Polish variants exist too, such as *sztulki* and *sztule*,

¹⁰ Pojawienie się *-r-* być może należy objaśniać wpływem wyrazu *śruba* czy *śrubka*, to znaczy nagłos *s(z)t-* uległ kontaminacji z *śr-*, co dało w wyniku nagłos *s(z)tr-*.

¹¹ Skrótly znaczeń: G = nazwa gry; K = ‘krzesło’; P = ‘podstaw(k)a’; S = ‘stal’, Ś = ‘śruba’.

as does an entirely different Polish name of this game, *hacele* ~ *hacle* ~ *hancle*. The present author shows that both *strulki* and *hacle* originally designated a kind of 'horseshoe stud or screw' used in the game (in the course of time the screws were replaced mostly by small stones). In both cases, the name of the game is formally a plural noun (thus meaning 'studs, screws') < sing. **s(z)trulka* ~ **s(z)trulek* ~ *sztula ~ *sztul and *hacel*, respectively. Whereas *hacel* seems to come from Polish *ocel* 'horseshoe stud' < Czech *ocel* (or, maybe, rather < Slovak < Hungarian < Czech) 'steel' (≪ Latin), the word **s(z)trulka* presumably derives from Polish *sztul* ~ *sztula, which either reflects German *Stolle(n)* 'horseshoe stud' or is a blend of that German word and German *Stuhl* 'girder, support; underlayment, bottom layer' (lit. 'chair') (DWG).